УДК 94 (477)

Андрій Семененко
(Київ)

МІЖ "ЗАСТОЄМ" І "ПЕРЕБУДОВОЮ": ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДУМОВИ ПРИХОДУ ДО ВЛАДИ М. ГОРБАЧОВА

Добре відомо, що на порубіжній 70–80-х років минулого століття, Радянський Союз, в складі якого перебувала Україна, опинився в стані глибокої кризи – економічної, політичної, духовної. Перш за все, це відбувалося через відсутність, або, принаймні, обмеженість енергійних кадрів в керівництві державою. Недарма ж період, що зазначається, отримав в історії назву "епохи застою". Разом із тим, цей період є дуже цікавим, оскільки саме у цей час формується, а потім – приходить до влади група керівників, в результаті правління якої відбувається розпад СРСР. Зазначимо, що в українській історіографії пострадянського часу ця проблема не висвітлювалася. На сьогодні з питань правління Андропова та Черненка немає жодної праці українських вчених. Разом з тим, слід відзначити, що в російській історіографії дану тему висвітлено значно краще.

З найвідоміших праць, що подають загальну характеристику періоду можна відзначити роботи російських вчених О. Шубіна[1], Ш. Мунчаєва[2], І. Фроянова[3], а також колективну працю "Политическая история. Россия-СССР.-Российская Федерация".[4] Також велику цінність стосовно даної тематики являють собою роботи, написані в жанрі політичного портрету. Перш за все, тут вирізняються роботи Р. Мєвдвєдєва[5], а також Ю. Дроздова та В. Фартишева.[6] Значно більшу кількість інформації містять у собі мемуарні джерела. Перш за все, це роботи відомих політичних діячів, таких як М. Горбачов[7], А. Черняєв[8], В. Крючков[9] та багато інших.

Окремо слід сказати про оцінки Андропова у працях емігрантських дослідників. Наприклад, А. Авторханов зазначав: "...вже зрозуміло, що це Андропов, граючи на честолюбстві Брежнєва й потокаючи його амбіціям, власне і створив "культ Брежнєва", який можливо зрівняти за зовнішньою помпезністю лише з культом Цезаря (куди там до нього Сталіну та Мао)"[10].

Втім, варто зазначити, що в українській історіографії дана тематика є зовсім нерозробленою, адже на сьогоднішній день немає не те що монографії, але й навіть статті, яка б висвітлювала дані питання. Сталося так, що після проголошення незалежності в Україні через низку причин питання

правління Андропова якщо й висвітлювалися, то переважно крізь призму стосунків його з українською інтелігенцією в 60-ті – на початку 80-х років XX ст. Але ж внутрішньополітична діяльність лідера країни не зводиться лише до протистояння з опозицією, або дисидентами. Тому метою даної статті є дослідження боротьби Андропова за досягнення найвищої посади в СРСР, завданням – аналіз конкретних кроків його адміністрації у внутрішньополітичній сфері. Головне ж – спробувати відповісти на питання: чи був Андропов передтечією реформ Горбачова?

Передвісником глобальних трансформаційних процесів в СРСР стала смерть Л. І. Брежнєва у листопаді 1982 р. Його посаду займає Юрій Андропов,[11] який помирає 1984 р., а його наступник – Костянтин Черненко – у березні 1985 р.[12]

На особистості Андропова, на недовготривалому періоді його правління слід зупинитися окремо. Зазначимо, що в 60-х роках минулого століття Андропов не входив до жодної з впливових політичних груп, котрі формувались на верхівці радянського державного та партійного апарату[13]. Він не входив до чиєїсь "команди", та, разом із тим, у нього не було і власної. Дослідник Р. Мєдвєдєв вважає, що "саме ця обставина й підштовхнула Брежнєва запропонувати кандидатуру Андронова на посаду Голови КДБ, оскільки відвертий прихильник або опонент Брежнєва викликав би невдоволення у самого Брежнєва, або у інших членів Політбюро"[14].

Зауважимо, що у той час до КДБ надходила не лише політична, військова чи кримінальна інформація. На стіл Андропова, як голови цього відомства, потрапляла інформація про стан здоров'я радянських лідерів, а також лідерів "братніх" соціалістичних країн.

1974 р. Стан Брежнєва погіршився до такої міри, що цього вже не можливо було приховувати. Володимир Крючков з цього приводу згадував: "Наприкінці 1974 р. вирішувалося питання про моє призначення на посаду Голови Першого Головного Управління КДБ СРСР, тобто начальника розвідки. Згідно традиції, зі мною мав переговорити Генеральний Секретар ЦК КПРС. Брежнєв прийняв мене в своєму робочому кабінеті в Кремлі. Там же ж був й Андропов. Перед бесідою Юрій Володимирович попередив мене, щоб я не дуже здивувався у разі, якщо Генсек буде здаватися мені не в формі, головне, мовляв, говорити голосніше й не перепитувати, коли щось буде важко розібрати в його словах. ... Але те, що я побачив, перевищило всі мої очікування. За столом сиділа геть хвора людина, котра з великими труднощами підвелася, аби привітатися зі мною, й довго не могла віддихатися, коли після цього буквально рухнула в крісло. Андропов гучним

голосом представив мене. Брежнєв у відповідь лише промовив : „Що ж, будемо вирішувати". ... Прощаючись, Леонід Ілліч знову ледве-ледве встав, обійняв мене, побажав всього найкращого й навіть чомусь прослъозився"[15].

За свідченням останнього шефа КДБ СРСР, Андропов не приховував своєї занепокоєності станом Брежнєва й навіть обговорював з Устиновим, але лише з ним, можливість м'якого, безболісного відходу Брежнєва від справ, оскільки було очевидним, що керувати країною Брежнєв вже не в змозі[16]. Однак, рішення так і не було знайдено. У випадку відставки Брежнєва , в середині 70-х років Юрій Андропов ще не міг претендувати пост генсека. У той час найбільш сильні позиції мав Андрій Кириленко, й саме цю людину вважали в ЦК КПРС найбільш вірогідним наступником Брежнєва. В Раді Міністрів СРСР найбільш впливовою людиною, природно, був її голова – Олексій Косигін. Значні шанси мав й Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Подгорний.

На початку 1982 р. питання про наступника Брежнєва залишалося відкритим. Основних претендентів на цю посаду було четверо: Кириленко, Черненко, Андропов та Гришин. Також з числа претендентів не виключалися Суслов, Романов, Устинов та Тихонов[17]. На думку Ю. Семанова, після смерті Л. Брежгєва реальної альтернативи Андропову не було[18].

Все літо 1982 р. Брежнєв провів на відпочинку в Криму. В час його відсутності засідання Секретаріату ЦК КПРС вів Черненко. За свідченням О. Бовіна, одного разу, коли він був в гостях у Андропова, йому зателефонував Брежнєв. "Хто зараз веде Політбюро?" – раптом спитав він. „Зараз засідання веде Черненко", – відповів Андропов. "Навіщо ж ми обрали тебе секретарем ЦК? – запитав Брежнєв. – Тепер вже ти маєш вести всі ці засідання"[19]. Зауважимо, що мова йшла не про засідання Політбюро, які в літні місяці скликувалися дуже рідко, а про засідання Секретаріату. Це було дуже важливою ознакою. Ось що розповідає про боротьбу між Андроповим та Черненко Михайло Горбачов: "Перетягування канату між Черненко і Андроповим, їх конкурентна боротьба за вплив на Генсека тривали. Черненко намагався ізолювати Брежнєва від прямих контактів, говорив, що лише він може суто по-людські зрозуміти Леоніда Ілліча, не гребував нічим задля того, аби посилити особисті позиції. Хоча Юрія Володимировича після пленуму пересадили у сусловський кабінет, доручення йому вести Секретаріат ЦК так і не було зафіксоване. Так тривало приблизно до липня 1982 р., коли відбувся епізод, який розставив все на свої місця. Зазвичай перед початком засідання секретарі збиралися в кімнаті, яку ми називали "передбанником". Так було й цього разу. Коли я увійшов до неї,

Андропов був вже там. Вичекавши кілька хвилин, він раптово піднявся з крісла й промовив: "Ну що, зібралися? Пора розпочинати". Юрій Володимирович першим увійшов до залу й відразу зайняв крісло Головуючого. Що ж стосується Черненка, то, побачивши це, він відразу осів..."[20]. Це було явною ознакою того, що наступником Брежнєва стане саме Андропов. Так і сталося. 12 грудня 1982 р. позачерговий Пленум Політбюро ЦК КПРС обрав Юрія Володимировича на найвищу партійну посаду[21]. Сьогодні ім'я Юрія Андронова не належить до тих, що користуються популярністю серед вітчизняної історіографії. Між тим, час його правління, безперечно, заслуговує на максимальну увагу.

Дослідники звертають увагу перш за все на минуле Андронова: "...при ньому, – зазначає І. Зємцов, – служба Держбезпеки стала каркасом держави, тим головним резервуаром, з котрого перекачували партійний апарат та кадри, а деякі генерали КДБ просуваються в перші секретарі республіканських Компартій"[22]. Також згадаємо й те, що "...без сумнівів, за часів Андропова радянська таємна поліція домоглася такої могутності і впливу, яких не мала ніколи раніше"[23]. Щодо ролі КДБ в просуванні Андропова на верхівку владного Олімпу, А. Авторханов зазначав, що "Ось цей самий "бойовий загін партії" й привів до влади Андропова, як у свій час бойові загони штурмовиків нацистської Німеччини привели до влади Гітлера"[24].

Парадоксально, але найбільш активно нового генсека сприйняли дисиденти, що були вислані на той час за межі СРСР. Наприклад, П. Литвинов, писав, що "Андропов досить опортуністичний. Він може піти будь-яким шляхом. Якщо він прагне показати добру волю у відношенні до Заходу... він має звільнити А. Сахарова..., надати амністію провідним дисидентам, піти з Афганістану й зменшити тиск на Східну Європу. Ці дії покажуть, що він є гнучким й прагне до змін"[25]. Зазвичай різкий у своїх висловлюваннях й судженнях В. Буковський, зауважував: "Андропов більш інтелігентна людина, аніж інші, й ми можемо очікувати, що йому вдасться більш вдало діяти... Він намагається скоротити ідеологічне провалля з життям Заходу, аби збільшити свій вплив за кордоном"[26]. Ось що писав про Андронова в листопаді 1982 р. Р. Мєдвєдєв: "Що стосується внутрішніх питань, то нове керівництво повинно здійснити заходів стосовно того, аби покращити ситуацію в економіці. Це найбільш важливе питання: уряд не матиме змоги ігнорувати його. Серйозних заходів повинно бути вжито й у головній галузі сільськогосподарського виробництва. Я гадаю, що нове керівництво повинно розпочати рішучу боротьбу з корупцією. Я хотів би бачити нове керівництво таким, яке зменшує тиск на дисидентів й допускає

критику з боку тих, хто міркує інакше. Проте, не певен, що воно буде діяти саме так"[27].

Взагалі слід зазначити, що для характеристики Андропова не доречні поняття "ліберальний", "прогресивний". Таким він був представлений лише в уяві західних політичних діячів. У кращому випадку є підстави говорити, та й то з величезними натяжками, про відносну не догматичність[28].

Серед діяльності Ю. Андропова досить вагоме місце займав кадровий аспект. За спогадами очевидців, кадрові зміни відбувалися миттєво. Вже на першому листопадовому Пленумі 1982 р. зі складу Політбюро було виведено А. Кириленка, введено генерала КДБ Г. Алієва. Секретарем ЦК було обрано Миколу Рижкова, оперативно було змінено керівництво МВС і КДБ СРСР: знято М. Щелокова, а В. Федорчук з посади Голови КДБ перейшов на перше місце ва ієрархії МВС. Шефом КДБ став Чебриков. Підкреслимо, що це лише найгучніші з кадрових перестановок, здійснених Андроновим. Більше того, після смерті Л. Брєжнєва Андроповим було замінено 23% членів ЦК КПРС[29]. Проте, новий Генсек не збирався змінювати ідеологічні засади партійно-державного життя, архітектором яких він був останні 20-30 років. "Стало зрозумілим, що він не має чіткої соціальної програми. Внутрішня політика провадилася ним на грунті інтуїції, а тому не відзначалася послідовністю та чіткістю"[30]. Як слушно вказував Д. Волкогонов, "зосередивши у власних руках практично всі напрямки партійної та державної політики, Андропова мав намір мобілізувати усі ресурси і можливості держави , що були у нього в наявності для запобігання кризі, яка насувалася на країну. Він більше ніж будь-хто в країні розумів, що тривала стагнація може привести лише до краху всієї системи"[31]. 1984 р. він помирає, а на посаді його змінює хворий й престарілий К. Черненко. Партійний апарат схвалив Черненко перш за все тому, що останній робив все, аби призупинити сповзання з політичного олімпу "старої гвардії".[32] Черненко помирає в березні 1985 р. Проблема партійного і державного керівництва СРСР повстає знову.

Тим часом, запроваджена ще в добу Леоніда Брежнєва процедура визначення чергового вождя, який мав розміщуватися на вершині компартійно-радянської піраміди, продовжувала діяти. Анкетно-бюрократичний підхід до кадрових призначень у вищому партійному керівництві загрожував появою на чолі Радянського Союзу нового герантократа. Окрім того, обмеженість вибору кандидатур на цю посаду обумовлювалася ще й тим, що, за традицією члени Політбюро, які не працювали у Москві постійно, не могли претендувати на вищу посаду в партії. Саме через це претензії

на владу заявив керівник московської міської партійної організації 71-річний В. Гришин[33]. Проте, після смерті Черненка на засіданні Політбюро ЦК КПРС тодішній шеф КДБ СРСР Чебріков заявив, що син Гришина перебував у шлюбі з донькою Берії[34]. До того ж відомо, що мав місце факт переговорів "команди Горбачова" з Громико, окрім вищезгаданого, "...Єгор Лігачов зустрічався в ці дні з провідними периферійними членами ЦК, переконуючи їх підтримати Горбачова"[35].

Незадовго до своєї смерті Юрій Андропов назвав своїм наступником Михайла Горбачова. Однак, тоді члени Політбюро ЦК КПРС віддали перевагу кандидатурі К. Черненка. Є свідчення про те, це сталося під тиском М. Тихонова[36]. Останній, аби уникнути якихось раптовостей, відразу ж після оголошення засідання Політбюро висунув цю кандидатуру. На думку М. Горбачова, Устинов "очікував самовідводу з боку Черненка, котрий краще, ніж усі інші знав стан свого здоров'я й мав би самокритично визнати, що керівництво країною взагалі не для нього ... Але нічого подібного не відбулося"[37]. Говорячи про причини появи Черненка на посаді генсека, не можна не вказати на те, що тоді фактично спрацював закоренілий в політбюро стереотип: друга людина у керівництві стає першою майже автоматично. Дуже швидко вияснилося, що Черненка не сприймають ані в середині країни, ані ззовні. "Масштаб його особистості, відсутність самостійного досвіду державної та політичної діяльності, поверховість знань реального життя країни, слабкі вольові якості – все це було очевидним" – зазначає у своїх спогадах М. Горбачов.[38]

В середині лютого 1985 р. спостерігається активізація діяльності Гришина. "Частина керівництва ставилася до нього досить позитивно, перш за все ті, хто вважав: необхідно зупинити Горбачова", так, принаймні, вважає сам Михайло Сергійович[39]. Це були, перш за все, люди, які розраховували залишитися на політичному олімпі й після виборів нового генсека. Костянтин Устинович пішов з життя 10 березня 1985 р. Проблема вибору кандидатури на посаду Генерального Секретаря ЦК КПРС повстала знову, Політбюро під тиском А. Громика затвердило М. Горбачова на найвищій посаді в партії[40]. Характеризуючи Михайла Горбачова, А. Громико, зокрема, зазначав: "в особі М. С. Горбачова ми маємо діяча широкого масштабу, діяча видатного, який з честю буде займати посаду Генерального Секретаря ЦК КПРС"[41].

Завдяки опублікованим документам сьогодні можна відновити хід того засідання. Першим взяв слово А. Громико: "звичайно, всі ми сумуємо з приводу уходу з життя Костянтина Устиновича Черненка. Але, які б відчут-

тя не охоплювали нас зараз, ми повинні дивитися у майбутнє... Скажу відверто. Коли думаєш про кандидатуру на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, то, звичайно ж, думаєш про Михайла Сергійовича Горбачова"[42]. Громико говорив дуже відверто: "коли зазираємо у майбутнє, а я не приховую, що багатьом з нас туди вже важко зазирати, ми повинні чітко відчувати перспективу. А вона полягає у тому, що ми не маємо права допустити жодного порушення нашої єдності"[43]. На думку Тихонова, Горбачов – "це контактна людина, з ним можна обговорювати питання, обговорювати на самому високому рівні. Це – перший з секретарів ЦК, котрий добре розбирається в економіці. Ви уявляєте, наскільки це важливо"[44]. І далі: "тому моя думка беззастережна: людиною, яка гідна бути Генеральним Секретарем ЦК КПРС, є Михайло Сергійович Горбачов"[45]. Кунаєв: "Я хочу доповісти вам, що мені доручено сказати на засіданні Політбюро про те, що як би тут не розгорнулося обговорення, комуністи Казахстану будуть голосувати за обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайла Сергійовича Горбачова"[46]. Соломєнцев: "Іншої кандидатури у нас просто немає"[47].

Таким чином Політбюро схвалило кандидатуру Горбачова й внесло її на розгляд Пленуму ЦК КПРС[48]. 11 березня 1985 р. М. Горбачова було затверджено на посаду генерального Секретаря ЦК КПРС. Але це вже тема для окремого дослідження.

Отже, розглянувши вищеподаний матеріал, можна констатувати наступні моменти :

1. На початку 80-х рр. XX ст. СРСР опинився в глибокій соціально-економічній та політичній кризі;

2. Період правління Ю. Андропова є спробою "косметичного" ремонту системи, метою якого було підтримання її життєдіяльності"

3. Не дивлячись на обмежений характер заходів, здійснюваних Ю. Андроповим, вони підготували грунт для реформаторського курсу М. Горбачова.

Annotation

In the article given above the post-graduate student Semenenko A. I. of the Historic Faculty of Kyiv Shevchenko University touches upon a complex and contradictionary period of V. Andropovs ruling in the USSR. The general picture of the period has been shown when this unordinary personality was ruling ; and the analysis of fighting for authority after his death has been presented. It is also said of the period of K. Chernenkos ruling –who was Andropovs successor; and the process of establishing M. Horbachov in power has been depicted.

Анотація

В статті аспіранта історичного факультету університету імені Т. Шевченка розглядається складний та неоднозначний час правління в СРСР Ю. В. Андропова. Подано загальну картину періоду, в який знаходилася при владі ця неординарна особа, проаналізовано процес боротьби за владу після його смерті. Також розповідається про правління К. Черненка – наступника Андропова, а також про процес утвердження при владі М. Горбачова.

---

[1] Шубин А. Истоки перестройки. 1978-1984 гг. – М., 1997. – Т. 1, 2; Шубин А. От застоя к реформам. СССР в 1917-1985 гг. – М., 2001.

[2] Мунчаев Ш., Устинов В. Политическая истории я России: от становления самодержавия до падения советской власти. – М., 1999.

[3] Фроянов И. Погружение в бездну. – М., 2002.

[4] Политическая история. Россия-СССР-Российская Федерация / В. Кулешов и др. – М., 1996. – Т. 2.

[5] Медведев Р. Неизвестный Андропов. – Ростов-на-Дону, 1999.

[6] Дроздов Ю., Фартышев В. Юрий Андропов и Владимир Путин. – М., 2001.

[7] Горбачёв М. Жизнь и реформы. – М., 1995. – Т. 1; Горбачёв М. Андропов: новый генеральный секретарь действует // Свободная мысль. – М., 1995. – № 11. – С. 16-54.

[8] Черняев А. Моя жизнь и моё время. – М., 1995.

[9] Крючков В. Личное дело. – М., 1997. – Т. 1, 2.

[10] Авторханов А. Дела и дни кремля. От Андропова к Горбачёву. – Париж, 1986. – С. 52-53.

[11] КПРС. ЦК. Пленум. Матеріали Пленуму ЦК КПРС 12 листопада 1982р. – К., 1982. – С. 4.

[12] КПСС. ЦК .Пленум. Материалы внеочередного Пленума ЦК КПСС 13 февраля 1984 г. – М., 1984. – С. 5.

[13] Медведев Р. Неизвестный Андропов. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 250.

[14] Там же. – С. 251.

[15] Крючков В. Личное дело. – М., 1997. – Т. 1. – С. 97-98.

[16] Медведев Р.Указ. соч. – С. 261.

[17] Земцов И. Крах эпохи. – М., 1999. – Т. 1. – С. 39.

[18] Семанов С. Юрий Владимирович. – М, 1995. – С. 70.

[19] Цит. за: Медведев Р. Указ.соч. – С. 336.

[20] Горбачёв М.Жизнь и реформы. – М., 1995. – Т. 1. – С. 213.

[21] КПРС. ЦК. Пленум. Матеріали Пленуму ЦК КПРС 12 листопада 1982р. – К., 1982. – С. 4.

[22] Земцов И. Крах эпохи. – М., 1999. – Т. 1. – С. 23.

[23] Там же. – С. 27.

[24] Авторханов А. Дела и дни кремля. От Андропова к Горбачёву. – Париж, 1986. – С. 76.

[25] Цит. за: Дроздов Ю., Фартышев В. Юрий Андропов и Владимир Путин. – М., 2001. – С. 83.

[26] Цит.за :Дроздов Ю., Фартышев Ю. Указ соч. – С. 83-84.

[27] Цит. за: Дроздов Ю., Фартышев В. Указ соч. – С. 84.
[28] Земцов И. Указ соч. – Т. 1. – С. 75.
[29] Земцов И. Указ соч. – Т. 1. – С. 136.
[30] Земцов И. Крах эпохи. – М., 1999. – Т. 1. – С. 127.
[31] Волкогонов Д. Семь вождей. – М., 1995. – Т. 2. – С. 138.
[32] Земцов И., Феррар Дж. Горбачёв: человек и система. 70 лет после октября. – Лондон, 1987. – С. 24.
[33] Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (державотворчій процес 1985-1999 рр.). – К, 2000. – С. 9.
[34] Геллер М. История России 1917-1995. – М., 1996. – Т. 4. – С. 15.
[35] Яковлев А. Омут памяти. От Столыпина до Путина. – М., 2001. – Т. 2. – С. 7.
[36] Горбачёв М. Андропов : новый генеральный секретарь действует // Свободная мысль. – М., 1995. – № 11. – С. 36.
[37] Там же.
[38] Там же. – С. 37.
[39] Там же. – С. 46.
[40] КПСС. ЦК. Пленум. Материалы Пленума ЦК КПСС 11 марта 1985г. – М., 1985. – С. 8.
[41] Там же. – С. 11.
[42] Другой кандидатуры у нас просто нет. Из рабочей записи заседания Политбюро ЦК КПСС 11 марта 1985г. // Источник. – М., 2003. – № 3. – С. 91.
[43] Там же. – С. 92.
[44] Там же.
[45] Там же.
[46] Там же.
[47] Там же. – С. 93.
[48] Там же. – С. 97.